

ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРАДИЦІЙНИХ СЮЖЕТІВ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

В статті розглянуто проблеми класифікації традиційного сюжетно-образного матеріалу. Запропонована класифікація традиційних сюжетів у творчості Лесі Українки, в якій системою розподілу цих сюжетно-образних структур є виділення генетичних груп.

Використання та обробка традиційних сюжетів є характерною ознакою творчості Лесі Українки (як зазначала письменниця, «я mit Todesverachtung (з погордою до смерті – М.Ш.) кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з Кассандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати...» [1:400]).

Традиційні сюжети – це певні сталі сюжетно-образні структури, що протягом віків переходять з однієї літератури в іншу, від одного автора до іншого і стають своєрідними універсальними моделями бачення світу та людини. Важливою проблемою сучасного порівняльного літературознавства є проблема класифікації традиційних сюжетно-образних матеріалів. Однією з систем розподілу є виділення генетичних груп [2:4], що дозволяє визначити інваріант традиційного сюжету і накреслити його змістовно-ідейні домінанти. Саме ця система є провідною в нашій класифікації обробок традиційних матеріалів Лесею Українкою. Отже, традиційні сюжети можна розділити на такі великі генетичні групи:

- легендарно-міфологічні;
- історичні;
- фольклорні;
- релігійні (канонічні та неканонічні);
- біблійні (а також сюжети з інших релігійних книг);
- літературні.

Зауважимо, що ця класифікація досить умовна, бо, наприклад, група біблійних сюжетів у зв'язку з універсальним характером інваріантного джерела – Біблії – має в собі легендарно-міфологічні, історичні, фольклорні пласти. Група легендарно-міфологічних сюжетів включає в себе, окрім античних, ще й сюжети інших часів і народів світу.

Леся Українка використовувала для обробки майже всі генетичні групи традиційного сюжетно-образного матеріалу. У творчості письменниці зустрічаються також обробки синкретичних сюжетів (з погляду походження), а також таких, що мають кілька інваріантів або сюжетів-зразків. Леся Українка використовувала різні рівні запозичення – традиційні теми, мотиви, сюжети, образи. Однак у дослідженні ми будемо звертатись до трьох рівнів запозичення: образу, мотиву, сюжету, тому в перелік традиційних матеріалів включені тільки такі сталі утворення. Всього цих утворень, які лягли в основу поетичних, драматичних та прозових творів або стали асоціативно-метафоричним матеріалом для них (найдрібніші елементи сюжетів), ми нарахували п'ятдесят сім. Інколи один традиційний сюжет оброблено у кількох творах. Додамо, що Леся Українка використовувала широкий діапазон традиційних тем, але дослідження цієї проблеми лежить за межами нашої роботи.

У коло нашого вивчення не включено також питань про типологічні теми (мотиви), наприклад, таких, що належать до поняття «тема ліричного твору» і побутують у групі типологічно споріднених творів різних письменників [3:481]. До таких тем належать, скажімо, мотиви туги за батьківщиною (ностальгії) або суму за молодістю, що проминула і т.ін. Близько до цієї групи стоять утворення, що в сучасній науці отримали назву «топо-си» (Е.Р. Курціус) [4:92].

Зауважимо, що у приведеному нижче реєстрі обробок традиційного сюжетно-образного матеріалу в творчості Лесі Українки ми використовували загальноприйнятту назву певного сюжетного утворення, а в деяких випадках власне означення, що пов'язано з розбіжностями у назвах, які зустрічаються в науковій літературі.

Термін «мотив» ми застосовуємо до означення частини традиційного сюжету, яку використовує автор. Окрім цього, зауважимо, що нас цікавить саме **сюжет** як семантико-художній комплекс (структура) [2:4].

Наше бачення традиційного сюжету близьке до висунутого А.Є. Нямцу поняття «традиційної сюжетної схеми», яка є «умовно реконструйованою подієво-семантичною структурою, що володіє системою інтегральних і диференціальних ознак, які в сукупності утворюють осмислену естетично соціально-ідеологічну і морально-психологічну модель сутнісних сторін людського буття» [5:16]. Зазначимо тільки, що, на нашу думку, традиційна сюжетна схема може будуватися на основі одного протосюжету або сюжету-зразка, а не тільки виводиться з усіх творів різних культурно-історичних епох і умовно об'єднуватись в єдине ціле відповідно до подієвої логіки еволюції традиційного матеріалу [4:16]. Таким чином, ми розмежуємо поняття традиційного сюжету як схеми та інваріанта. Визначення інваріанта в цьому випадку є результатом історико-літературних досліджень, коли логічно окреслюється традиційно фіксована у багатьох авторів різних часів і народів певна семантико-подієва модель традиційного сюжету. Зауважимо, що таку модель можна визначити не для кожного традиційного сюжету, і у цьому випадку ми будемо використовувати поняття «версія інваріанту сюжетної схеми».

У нашому реєстрі ми прагнемо означити багатоманітність рівнів географічного функціонування традиційних сюжетів, які використовувала Леся Українка, – національні, регіональні, полірегіональні сюжети.

Реєстр має на меті класифікувати традиційні сюжети у творчій спадщині Лесі Українки з урахуванням різних аспектів систематизації цих утворень.

Потрібно додати, що ми розглядаємо як традиційні ті сюжети, які протягом певного часу існують у літературі та з різними ступенями активності використовуються митцями. Для нас не є важливою суто кількісна характеристика їх існування, тобто частотність обробок чи популярність у світі. Окрім цього, ми спеціально не акцентуємо уваги на розмежуванні випадків контактено-генетичних чи типологічних зв'язків, які стали причиною засвоєння автором матеріалів. Традиційні сюжети існують у певній універсальній площині, утворюють свого роду **метатекст** [7:10], гіпертекст, який стає джерелом для творчого опрацювання традиційного сюжетно-образного матеріалу. Однак, зауважимо, що вказівки автора, а також інші факти, які допомагають встановити конкретне джерело для обробки, мають велике значення, бо часто це окреслює шляхи й аспекти цієї обробки.

При виникненні межової ситуації, коли важко (проблематично) визначити генетичний тип сюжету, ми будемо покладатися на текстуальні ознаки його обробки Лесею Українкою, тобто на вияв інваріанту, протосюжету або сюжету-зразка. У такому випадку сюжет "Іфігенія в Тавриді", наприклад, відносимо до літературних, бо маємо прямі вказівки на те, що письменниця використала як протосюжет трагедію Евріпіда [6:4].

У нашому реєстрі, отже, ми фіксуємо традиційні сюжети, мотиви, образи і такі частини традиційних сюжетів, як образ-деталь, образ-ім'я і тому подібні вкраплення у тексті.

Легендарно-міфологічні сюжети.

Це група, яка включає в себе традиційний сюжетно-образний матеріал, що має джерелом античні міфи, міфи народів світу, а також легенди та легендарні історії.

Полірегіональні (міжнародні).

Прометей

Леся Українка використала образ-деталь як частину традиційного сюжету, виділивши з міфу про Прометея:

1) мотив викрадення вогню: «Товарищі на спомин» (1896 р.), «Кассандра» (1907 р.);

2) мотив створення людства: «В катакомбах» (1905 р.);

3) мотив богоборства спільно з мотивом Прометея стражденного: «Сон» (1891 р.), «Fiat pox!» (1896 р.), «Іфігенія в Тавриді» (1898 р.), «Завжди терновий вінець буде кращим...» (1900 р.), «Ніобея» (1902 р.), «Осінь казка» (1905 р.).

Мойра (Доля)

Використано як образ-деталь у значенні символу сліпої влади долі: «Кассандра» (1907 р.).

Скринька Пандори

Використано як образ-деталь: «Кассандра» (1907 р.).

Діоніс-Адоніс

Використано мотив про воскреслого Адоніса і його перетворення в бога сезонного оновлення природи (давньогрецький міф): «Руфін і Прісцилла» (1908 р.).

Орфей

Використано мотив з давньогрецького міфу про каміння, що рухалося від чарівного співу Орфея при будівництві Фів (нового міста): «Орфеево чудо (легенда)» (1913 р.).

Ніобея

Використано частину міфологічного сюжету – вбивство Аполлоном та Афіною дітей Ніоби: «Ніобея» (1902 р.).

Медуза Горгона

Використано образ-деталь: «Кассандра» (1907 р.).

Регіональні.

Осіріс

Використано мотив про вбивство бога Осіріса богом Сетом з єгипетського міфу: «Весна в Єгипті. Хамсін» (1910 р.).

Національні.

Урай

Використано образ-деталь: «Лісова пісня» (1911 р.).

Фольклорні.

Ця група є дуже близькою до легендарно-міфологічних традиційних сюжетів і включає в себе фольклорні сюжети народів світу. Зауважимо: щодо фольклорних сюжетів дуже важко визначити межі (рівні) географічно-функціонування у зв'язку з нефіксованістю й умовною анонімністю фольклору.

Полірегіональні.

Перетворення в дерево

Використано мотив: «Калина» (1901 р.), «Лісова пісня» (1911 р.).

Рослина з убитого

Використано мотив (калина на могилі вбитого): «Ритми, II» (1900 р.).

Водяник

Використано частини сюжету (вигляд, функції, поведження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Русалка

Використано:

1) сюжет «русалка з утоплениці-самогубці» (самогубство від нещасного кохання, перетворення в русалку, помста зрадливому коханому): «Русалка (поема в народному стилі)» (1885 р.);

2) частину сюжету про русалок (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Вовкулака (перевертень)

Використано сюжет про перевертня (закляття людини у вовка): «Лісова пісня» (1911 р.).

Лиха свекруха (дочка-пташка)

Використано сюжет: «Така її доля (образок з життя)» (1888 р.).

Доля

Використано мотив відповідальності людини за свою долю: «Лісова пісня» (1911 р.).

Ох (хитра наука)

Використано сюжет: «Казка про Оха-чудодія» (1906 р.).

Сопілка, яка говорить

Використано частину сюжету (з чарівного дерева вирізається сопілка, що співає чи промовляє): «Калина» (1901 р.), «Лісова пісня» (1911 р.).

Упирі (вампири)

Використано образи-деталі:

1) мреця, що виходить з могили: «Мрія далекая, мрія минулая...» (1901 р.), «Мої любі, до мене ходіть! Я сама...» (1904 р.);

2) кровопивці, що ослаблює жертву і повільно вбиває її: «Ось уночі пробудились думки...» (1905 р.).

Спляча царівна

Використано образ-деталь (царівна спить у скляній горі): «Ні ти не вмреш, ти щастя поховаєш...» (1902 р.).

Кохання людини і фантастичної істоти

Використано схему (кістяк) сюжету – випадкова зустріч, зародження почуттів, стосунки, розрив стосунків, смерть одного чи обох закоханих через об'єктивні або суб'єктивні причини: «Лісова пісня» (1911 р.).

Регіональні.

Гуси-лебеді

Використано образ-деталь (гуси-лебеді як казковий засіб втечі): «Осінь казка» (1905 р.).

Віла

Використано мотиви з сербського фольклору – про братання юнака з вілою та про турецьку неволю: «Віла-посестра» (1901 р.).

Лісовик

Використано частину сюжету (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Національні.

Перелесник

Використано:

1) частину сюжету (перелесник як демон пристрасті, що закохує в себе жертву і поступово зводить її зі світу): «Лісова пісня» (1911 р.);

2) перелесника як символ хворобливої пристрасті: «Як я люблю оті години праці...» (1899 р.), «Errur ti tradiro» (1904 р.).

Куць

Використано частину сюжету (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Мавка

Використано частину сюжету (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Злидні

Використано частину сюжету (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Потерчата

Використано частину сюжету (вигляд, функції, поводження, вчинки фольклорного персонажа): «Лісова пісня» (1911 р.).

Історичні сюжети.

Регіональні.

Ранні християни

Використано схему сюжету, а також вузлові моменти цієї схеми (прихід неофіта в християнську общину, зміна моральних та релігійних поглядів, конфлікт з офіційною владою (родиною), гоніння, мученицьке життя, страга): «Руфін і Прісцилла» (1908 р.), «Йоганна, жінка Хусова» (1909 р.), «Адвокат Мартіан» (1911 р.), «В катакомбах» (1905 р.).

Національні.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького

Використано мотиви: «І ти, колись, боролась, мов Ізраїль...» (1904 р.).

Біблійні сюжети.

Зважаючи на універсальність та величезний ареал розповсюдження, знімаємо стосовно цих сюжетів розподіл на рівні географічного функціонування. Зауважимо, що віднесення того чи іншого сюжету до біблійної гру-

пи зумовлено фіксацією його інваріанта (але не завжди протосюжету) у книгах Старого та Нового Заповітів. Протосюжети багатьох біблійних сюжетів лежать у площині давньої міфології народів Сходу, мають історичне походження, легендарне або релігійне (канонічне). До власне біблійних сюжетів додаємо сюжети, які походять з неканонічних релігійних книг, зокрема апокрифічні сюжети.

Старозаповітні сюжети.

Пророк Єремія

Використано мотиви з книги пророка Єремії та з книги «Плач Єремії»: «Єврейські мелодії, II» (1899 р.), «Плач Єремії» (1902 р.), «Де ті струни, де голос потужний...» (1902 р.), «Народ пророкові» (1907 р.), «Хто дасть моїм очам потоки сліз?» (1902 р.).

Саул і Давид

Використано мотив про гру Давида на гусях для заспокоєння одержимого духом царя Саула [I Кн. Царів, 16:14-15; 18:6-7,9-11]: «Саул» (1900 р.).

Іаков бореться з Богом

Використано мотив про благословення Ізраїлю після битви патріарха Іакова з Духом [Кн. Буття, 32:23-32]: «Якби я знав, що їм нема рятунку...» (1898 р.).

Дочка Іефая

Використано сюжет про пожертву Богові дочки полководця Іефая (Іфтах) за перемогу над ворогом [Кн. Суддів, 11:30-39]: «Дочка Іефая» (1904 р.).

Самсон

Використано сюжет про життя та смерть у полоні силача Самсона через підступність його дружини Далілі [Кн. Суддів, 13-16] «Самсон» (1888 р.).

Єгипетський полон

Використано частини сюжету про єгипетський полон єврейського народу [Кн. Вихід, 1:8-14]: «В дому роботи, в країні неволі» (1906 р.), «Ізраїль в Єгипті» (1904 р.), «І ти, колись, боролась, мов Ізраїль...» (1904 р.).

Пророк Мойсей

Використано мотив сумнівів Мойсея у своєму пророчому дарі [Кн. Вихід, 4:10-17]: «Пророк (з біблійних мотивів)» (1906 р.).

Вавілонський полон

Використано мотиви сюжету про вавілонське поневолення євреїв:

- 1) з псалма 137-го «На ріках вавілонських...»: «Вавілонський полон» (1903 р.);
- 2) мотив зруйнування Єрусалима [IV Кн. Царів, 25:1]: «На руїнах» (1904 р.), «Єврейська мелодія» (1899 р.), «Єврейські мелодії» (1899 р.).

Вихід з Єгипту

Використано мотиви з книги Вихід [Кн. Вихід, 12-40]: «Якби я знав, що їм нема рятунку...» (1898 р.), «У пустелі» (1898 р.), «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» (1904 р.), «У пущі» (1897-1909 рр.).

Каїн

Використано образ-деталь: «Граф фон Ейнзідель» (1905 р.).

Євангельські мотиви.

У випадку Євангелія як джерела традиційних матеріалів маємо справу з членованим на мотиви епічним розгалуженим сюжетом (додамо чинник чотирьох канонічних книг) життя, мученицької смерті та Воскресіння Ісуса Христа. Ці мотиви підпорядковані складній структурі Нового Заповіту, але одночасно з певних історико-літературних причин виокремилися з неї як цілком самостійні і, в більшості випадків використання, стають за основу нових сюжетів.

Побивання немовлят

Використано мотив про плач Рахілі над убитими немовлятами [Матв., 2:16-18]: «Прокляття Рахілі» (1898 р.).

Воскресіння Ісуса

Використано мотив [Матв., 28]: «Одержима» (1901 р.), «То може станеться і друге диво...» (1900 р.).

Ісус в пустелі

Використано мотив спокуси Ісуса дияволом у пустелі [Матв., 4:1-11]: «Одержима» (1901 р.).

Гетсиманський сад

Використано мотив страждань Ісуса в Гетсиманському саду [Матв., 26:36-46]: «Одержима» (1901 р.).

Чудо Вероніки (Нерукотворний Спас)

Використано мотив: «Я бачила, як ти хилився додолу...» (1900 р.).

Голгофа

Використано:

- 1) мотиви страждання Ісуса на Голгофі: «Завжди терновий вінець буде кращим...» (1900 р.), «Одержима» (1901 р.);
- 2) мотив про допомогу перехожого Ісусу нести важкий хрест [Марк., 15:21]: «Що дасть нам силу?» (1903 р.).

Іуда

Використано:

- 1) мотив зради Іуди: «Руфін і Прісцилла» (1908 р.);
- 2) мотив «поля крові», купленого Іудою за тридцять срібляків [Апост., 1:15-19]: «На полі крові» (1909 р.).

Ісус і Марія-мироносиця

Використано мотив про помазання миром ніг Ісуса [Іонна, 12:3-8]: «Жертва» (1909 р.).

Літературні сюжети.

Полірегіональні.

Гретхен (сюжет про Фауста)

Використано образ-деталь: «Мгновение» (кін. 90-х-поч. 900-х).

Іфігенія в Тавриді

Використано сюжет: «Іфігенія в Тавриді» (1898 р.) та образ-деталь: «Кассандра» (1907 р.).

Дон Жуан

Використано сюжет: «Камінний господар» (1912 р.).

Троянда і соловей

Використано сюжет (кохання солов'я до троянди): «Співець» (1884 р.).

Трістан та Ізольда

Використано частини традиційного сюжету:

1) мотив про вигнання Трістана: «Ізольда Білорука» (1912 р.);

2) мотив трагічного кохання Ізольди (образ-деталь): «Камінний господар» (1912 р.).

Кассандра (троянський цикл міфів)

Використано сюжети про троянську війну, зруйнування Трої та вбивство Агамемнона (контамінація сюжетів): «Кассандра» (1907 р.).

Запропонована класифікація дозволяє систематизувати традиційні сюжетно-образні матеріали у творчості Лесі Українки за принципом виділення генетичних груп, а також форм і видів їх засвоєння й обробки цих матеріалів (сюжет, мотив, образ, образ-деталь тощо), що важливо для окреслення проблеми традиційних сюжетів у оригінальній літературній спадщині письменниці.

1. Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. - К.: Наукова думка, 1979. - Т. XII. - 696 с.
2. Волков А. Традиційні сюжети та образи (нарис теорії ТСО) // Бібліотека тижневика «Зарубіжна література». - 1998. - Ч. 25-28 (89-92). - С. 3-14.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковлів та ін. - К.: ВЦ «Академія», 1997. - 752 с.
4. Журавська І.Ю. Деякі питання методології дослідження літературних взаємин // Співдружність літератур і сучасна ідеологічна боротьба. - К.: Наукова думка, 1974. - С. 55-124.
5. Нямцу А.Є. Миф и легенда в мировой литературе: Теоретический и историко-литературный аспекты традиционализации (ч. I). - Черновцы, 1992. - 160 с.
6. Резанов В. Леся Українка: сучасність і античність: До питання про літературні джерела творів Лесі Українки. З нагоди 15-річчя смерті письменниці. Драматична поема «Кассандра». - Ніжин: Держдрукарня, 1929. - 68 с.
7. Антофійчук В.І., Нямцу А.Є. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі. - Чернівці: Рута, 1997. - 200 с.

Шевчук Марина Валеріївна – аспірант кафедри зарубіжної літератури Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- теорія літератури;
- історія української літератури.